Indian Streams Research Journal
ISSN 2230-7850
Volume-3, Issue-12, Jan-2014

Available online at www. isrj.net

यशवंतराव चव्हाण एक नेतृत्त्व

प्रभाकर कोळेकर

सहाय्यक प्राध्यापक, सामाजिक शास्त्रे संकुल, सोलापूर विद्यापीठ, सोलापूर

सारांश : 'महान व्यक्तीचे चरित्रे म्हणजे इतिहास' हे प्रसिध्द इतिहासकार कार्लाइलच्या विधानाचे मूर्तीमंत उदाहरण म्हणजे स्व. यशवंतराव बळवंतराव चव्हाण हे होत. आधुनिक महाराष्ट्राचे निर्माते शिल्पकार इतक्या मर्यादित अर्थाने त्यांच्या व्यक्तीमत्वाचा गौरव करणे म्हणजे त्यांच्या कर्तुत्व व नेतृत्व यावर अन्याय केल्यासारखे होईल केवळ महाराष्ट्राचे नव्हेतर राष्ट्रीय पातळीवर आपल्या नेतृत्वाची छाप पाडणारे आणि राजकारण हा मर्यादित हेतू दृष्टी समोर न ठेवता समाजकारण व लोक कल्याण हा उदात्त हेतू ठेवून प्रशासन नेतृत्व करणारा हा नेता राजकिय दृष्टया मर्यादित न राहता समाजिक आर्थिक सांस्कृतीक व साहित्यीक चळवळीतही स्वत:चे वेगळे अस्तीत्व निर्माण करणारे व्यक्तीमत्व होते.

प्रस्तावना :-

देवराष्ट्रात जन्मलेल्या यशवंतरावानी स्वत:च्या कर्तबगारीने महाराष्ट्राच्या कर्मभुमी पावन केली. उत्कृष्ट नेतृत्वगुण, संघटन कौशल्य, अभ्यासु व कणखर प्रशासन, मुत्सद्दीपणा अमोघ वक्तृत्व, लेखन मायभान, प्रसंगावधान, गुणपारखीपणा, प्रतिकुल परिस्थितीतही संतुलन ढळु न देता कर्तबगारीने समस्येवर मात करण्याचे कौशल्य यामुळे यशवंतराव हे संबंध देशात सत्ताधारी विरोधक, स्पर्धक व जनमानसात विशेष स्थान टिकवून आहेत.

समान्य कार्यकर्त्यापासून ते भारताच्या उपपंतप्रधानपर्यंत पद उपभोगत असताना त्यांच्या व्यक्तीमत्वाचे काही वादग्रस्त मुद्देदेखील त्याचे कतृत्व झाकाळू शकत नाही. टिकाकारांनी त्यांना संधीसाधु, सत्ताकेंद्री, स्वकेंद्रीराजकारण, सामाजिक व आर्थिक चळवळीकडे हेतुपुरस्सर दुर्लक्ष, कुंपणावरचे तडजोडवादी, कचखाऊ या व्यक्तीद्वेषी या राजकारण प्रसंगानुसार घेतलेल्या पवित्रास व यशवंतरावांची कच्चे दुवे म्हणून टिकाकार सतत या गोंजारत राहिले तरी यशवंतरावांनी नेतृत्व हे समुहकार्य असते या सिध्दिांतानुसार पक्षनिष्ठा व जननिष्ठा याचा समन्वय साधण्याचा प्रयत्न केला.

या संदर्भात आपल्या आत्मचरीत्रात ते लिहीतात. 'आपल्या सहकार्यांना न पटणारे आपण काही केले तर आपण एकाकी पडून आपण काहीही करु शकणार नाही,' अशी सदैव त्यांची धारणा होती या संदर्भात ते लिहतात आज पन्नास वर्षानंतरही हे मी कबुल केले पाहिजे की माझ्या आजपर्यंतच्या अनुभवाने ही कसोटी माझ्या जीवनामध्ये अत्यंत महत्वाची आणि व्यवहार्य कसोटी म्हणून नित्य वावरत राहीली आहे (कृष्णा काठ १८५)

देवराष्ट्र हे यशवंतरावाचे जन्मगाव ग्रामीण गरिब कुटुंबात जन्माला येवून देखिल न्युनगंडाचा स्पर्श आपल्या व्यक्तीमत्वास होऊ दिला नाही. घरचे वातावरण सत्यशोधक विचाराचे असल्यामुळे बहुजनांच्या सामाजिक प्रश्नांचा खुल चालायचा यातून त्यांना बरेच काही शिकायला मिळाले. कराड येथिल शैक्षणीक काळात चौफेर वाचन चिंतन व तात्कालीन राजकिय व सामाजिक स्थितीविषयी भान निर्माण करणारे ठरले यातून खेड्यातल्या एका तरुणास स्वातंत्र्यांचळवळ खुणावत होती १९२० च्या असहकार आंदोलनाच्या वेळी यतींद्रनाथांचे उपोषण व देहत्याग यांनी यशवंतरावाच्या भावविश्वात अमुलाग्र परिवर्तन घडवूनआणले राष्ट्रव्यापी प्रश्नांसाठी चळवळीत उडी घेण्याचे यशवंतरावानी ठरवले यशवंतराव लिहतात.

या घटनेमुळे माझ्या मनोवृत्तीत आमुलाग्र बदल झाला देशात घडणाच्या घटनांचे अर्थ समजावून घेण्याच्या मनस्थितीपर्यंत मी पोहोचलो जातीय विचाराच्या संकुचित कोंडवाड्यातून बाहेर पडण्याचा माझा विचार पक्का झाला. आपण आपले जीवन देशकार्यालाच वाहायचे हा निर्णय माझ्या मनाने घेतला (कृष्णाकाठ)यशवंतरावाचा स्वभाव अंतर्मुख चिंतांशिल व एकांतप्रिय असा होता. भोवतालच्या परिसरांचे यथार्थ भान आणि ती बदलायला पाहीजे याची जिद्द त्यामागे होती यशवंतराव चव्हाण राजकारण आणि साहित्य यशवंतराव सर्व

Indian Streams Research Journal
ISSN 2230-7850
Volume-3, Issue-12, Jan-2014

Available online at www. isrj.net

सामर्थ्यांनीशी स्वातंत्र्य चळवळीत पडले, कार्यकर्त्यांशी संबंध जोडले. सातारा जिल्ह्यात कार्यकर्त्यांची फळी त्यांनी निर्माण केली. १९३० च्या कायदेभंग चळवळीतील सहभाग व तुरुंगवास, १९३७ च्या विधानसभेच्या निवडणुकीत ज्येष्ठ सहकारी श्री आत्माराम पाटलांच्या तिकिटासाठी प्रयत्न हे त्यांचे नेतृत्व गुणांची चमक दाखवितात. १९४१ च्या वैयक्तीक सत्याग्रह व १९४२ ते ४६ या आखेरच्या स्वातंत्र संग्रामात यशवंतरावांची भूमिका सतत बदलत राहीली.

१९४६ च्या निवडणुकीत यशवंतराव निवडून आले व त्यांनी यादृच्छतेने मोरारजी देसाईचे नेतृत्व स्विकारले, राज्यकारभाराचे बारकावे, निर्णयशिलता, कामाचा उरक, तत्परता याची शिकवण मोरारजींच्या सान्निध्यात वृध्दींगत करता आली. १९५२ च्या निवडणुकी नंतर नागरी पुरवठा व स्थानिक स्वराज्य खात्याचे मंत्री झाले. भाषावार प्रांतरचनेचा मुद्दा जेव्हा पुढे आला तेव्हा द्वैभाषिकांचे मुख्यमंत्रिपद चव्हाणांनी आपल्या गुणांच्या जोरावर निभावले जनमताच्या झंझावाताला यशस्वीपणे तोंड देत त्यांनी द्वैभाषिकांची नौका सहीसलामत संयुक्त महाराष्ट्र निर्मितीच्या किनाऱ्यावर लावली. (किता १२)

द्वैभाषिकांचा मुख्यमंत्री झाल्यानंतर त्यांच्यावर सुर्याजी पिसाळ ही प्रतिमा जनमानसात पक्की झाली होती. त्यातच भर म्हणून १९५७ च्या निवडणूकित पश्चिम महाराष्ट्रांत कॉंग्रेस पक्षाचे पानिपत झाले. पण गुजराती आमदारांच्या पाठींब्यावर त्याचे मुख्यमंत्रीपद टिकून होते. त्यांनंतर आपल्या कारकीर्दीत कै. यशवंतरावांनी संयुक्त महाराष्ट्राचे एकेक विरोधक हेरुन त्यांना आपलेसे केले. भांडवलदार तथाकथित उच्चभ्रू यांच्या मनातील भयग्रह दूर करुन आपल्या कर्तबगारीच्या जोरावर द्वैभाषिकांचा कारभार कार्यक्षम बनविला. विरोधकांना आपल्या सयंम शैलीने आकर्षित केले. प्रामाणिक, स्वच्छ, गतिमान प्रशासन करण्याचा प्रयत्न केला. औद्योगिक कृषक, नागर, भांडवलदार सामुदायाच्या आडचणी सोडवुन जनमानसात विश्वास निर्माण केला .

महाराष्ट्रातील अविकसीत दुर्लक्षित भागाच्या औद्योगिक व व्यापारी विकासासाठी प्रयत्न करुन विदर्भ, कोकण, मराठवाडा यांना संयुक्त महाराष्ट्रात प्रवेशासाठी राजी केले.

राज्याचा सामाजिक आर्थिक विकास करुनही द्वैभाषिक राज्य राबविणे अशक्य आहे. जन भावनेचा आदर करुन एक प्रामाणिक राज्य निर्माण केल्यास विकासाच्या संधी अधिक उपलब्ध करुन देता येतील ही भूमीका पं. नेहरुपुढे आग्रहाने मांडली.

संयुक्त महाराष्ट्राची निर्मिती हे यशवंतरावांच्या कारकिर्दीतील महत्वाचे वळण ठरले, संयुक्त महाराष्ट्रात प्रदेशिक संतुलन साधुन विदर्भ मराठवाडा कोकण या अप्रगत भागाचा भुगोल, इतिहास अर्थकारणाच्या आधारे विकासाचे प्रकल्प हाती घेतले. जनमानसात विश्वास संपादन करुन महाराष्ट्र हे राज्य मराठी कि मराठ्यांचे ? या प्रश्नास 'मराठी ' या उत्तराने सडेतोड उत्तर दिले.

महाराष्ट्राच्या विकासाचा शिल्पकार म्हणून यशवंतरावांनी शेती सुधारणा व सिंचन प्रकल्प या कडे विशेषत्वाने लक्ष देउन विविध सिंचन प्रकल्पांद्वारे शेती उत्पादन वाढण्यास भर दिला. शेतीवरच अतिरीक्त भार न टाकता महानगरांच्या औद्योगीक विकासासाठी औद्योगीकीकरणाचे जाळे उभे केले. यातुन पुणे, औरंगाबाद, पिंपरी-चिंचवड, नाशिक या शहरांचा औद्योगीक पाया भक्कम केला. MIDC, MSIDC, यासारख्या मंडळाची उभारणी केली. शेतीला व उद्योगास प्रगतीसाठी आवश्यक असणारे कुशल मनुष्यबळाच्या निर्मिती करीता शिक्षणाचा सार्वत्रिकिकरण व समृध्दी करणासाठी गरीबांच्या मुलांना मोफत शिक्षणाची सुविधा दिली. शिक्षित झालेली पिढी सुसंस्कृत व शैक्षणीक दृष्ट्या संपन्न बनावी म्हणून साहित्य संस्कृती मंडळ, विश्वकोष मंडळ या सारख्या संस्थांना राजाश्रय देउन महाराष्ट्राची सांस्कृतीक परंपरा अधिक भक्कम केली.

सामाजिक शैक्षणिक पातळीवर कर्तबगारीचा झेंडा रोवताना राजकारण व प्रशासकीय पातळीवर सत्तेच्या विकेंद्रीकरणास यशवंतरावांनी प्रोत्साहन दिले. स्थानिक स्वराज्य संस्थांची निर्मिती करण्याचा निर्णय घेउन ग्राम पातळीवरील नेतृत्वाची फळी निर्माण करण्याची पार्श्वभूमी तयार केली.

महाराष्ट्राचा मुख्यमंत्री, देशाचा संरक्षण मंत्री, गृहमंत्री, अर्थमंत्री, परराष्ट्रमंत्री, या सर्वपदांवर यशवंतरावांनी व्यक्तीमत्वाची व नेतृत्व गुणांनी आपल्या कर्तव्याच्या जोरावर टीकाकारांना व विरोधकांना चकित करुन सोडले. म्हणून त्यांचे नेतृत्वसंकटमोचक म्हणून सर्वमान्य होते. केंद्रसरकारचे मंत्री म्हणून कार्य करताना अतिशय मुद्देसूद, मर्मग्राही व प्रसंगानुरुप असे वक्तव्य अभ्यासु, धिरगंभिर व्यक्तीमत्व विरोधकांना कमी लेखून उडवाउडवीची उत्तरे देवून वेळ मारुन नेणे या सारखे लोकशाही मारक प्रकारांना त्यांनी कधीच थारा दिला नाही. यशवंतराव आपल्या मृदु स्वभावाने विरोधकांना जोडीत. विरोधकांनी उपहास टवाळकी व टिका केली तरी आपला तोल जावू न देता मार्मिक व नर्म विनोदि शैलीने हल्ला परतवुन लावण्याचे सामर्थ्य यशवंतरावांमध्ये होते. सत्तारुढ तरीही विनम्र मंत्रिपदाची आदर्श प्रतिमा चव्हाणांनी निर्माण केली आपल्या खात्याची मंत्री म्हणून माहीती देताना वस्तुस्थिती मांडण्यासाठी ते परीश्रम घेत. आपल्या खात्याची चिकित्सा करणे लोक मताच्या सतत संपर्कात राहणे हे उद्योग श्री. चव्हाण सतत करी त असत (हंमेन १४८) वैचारिक

Indian Streams Research Journal
ISSN 2230-7850
Volume-3, Issue-12, Jan-2014
Available online at www. isrj.net

समतोलपणा समस्या उकल करण्याची चिवटपणा संयमपणा व अमोघ वक्तृत्वाच्या जोरावर केलेली विरोधकावर मात हे त्यांच्यातील उत्कृष्ट संसदपटूचे गमक होते.

दिल्लीच्या राजकारणात राहूनही यशवंतराव महाराष्ट्रातील सूत्रे हाताळीत होते. त्यांच्यानंतर आलेले कै. कन्नमवार, वसंतराव नाईक, वसंतदादा पाटील या सर्वांना मुख्यमंत्रीपदावर बसवून चव्हाणांनी आपल्या राजकिय मुत्सद्देगिरीचे यथोचित दर्शन घडविले होते व दिल्लीच्या राजकारणात नेहरु व गांधी कुटुंबांशी असलेले जवळीकता असताना सुध्दा स्वतःचे स्वतंत्र ओळख जपली.

धाडस निष्ठा आस्था विवेक आणि चातुर्य दुरदर्शीपणाच्या जोरावर एक कृष्णेच्या मुलाने आंतराष्ट्रीय पातळीवर स्वः कर्तृत्वाची छाप पाडली शब्दाला जागणारा व चारित्र्याला जपणारा त्यांच्या इतका संग्राहक वृत्तीचा पण सावध राज्यधुरीण पाहिला नाही. (चव्हाण अभिनंदन ग्रंथ १५)

त्यांच्या कर्तृत्वांच्या गुणांचा गौरव करताना भा.ल भोळे म्हणतात राजकीय दुरदृष्टी, मनाचा पक्केपणा, स्व पर बलाबल पारखण्याची सावधगिरी परिस्थिती चा अचूक अंदाज घेऊन टिपण साधण्याचे कौशल्य लाघवी भाषा सौम्य तरीही तेजस्वी वाणी विजीगीषु कतृत्व रसज्ञतो अभिरुचि संपन्नता वगैरे अनेक यशवंत गुंण चव्हाणांच्या व्यक्तीमत्वात असल्यामुळे एक लोकत्तर नेतृत्व उभे राहु शकले (यशवंतराव चव्हाण राजकारण व साहित्य २१) उपजत कष्टसाध्य नेतृत्वगुणांच्या जोरावर यशवंतरावांच्या नावाचा आलेख च ढ़त्याने उचावंत नेहला. बहुजन कल्याणकारी नेतृत्व आधुनिक महाराष्ट्राच्या कृषी सिंचनाचे अर्ध्वयु औद्योगिक करणाचा प्रणेता साहित्यीक व विद्वानांचा चाहता व आश्रयदाता सांस्कृतीक कला जोपासना करणारा संस्कारशील राजकारणी गुणपारखणारा जोहरी व नात्यांची विण विणणारा जनहीतैषी या सर्व उपमा त्यांच्या व्यक्तीमत्वाचे यथार्थ वर्णन करतात.

महाराष्ट्र केंद्र आंतराष्ट्रीय व्यासपीठ या सर्वच क्षेत्रात मराठी माणसांच्या आकांक्षाची नवी ध्येय निश्चित करणारा हया नेत्यावर व्यक्तीप्रधान नेतृत्व कचखाऊ वृत्ती संघटना बांधणीत आलेले अपयश आसुरी महत्वकांक्षा तळागाळाच्या लोक चळवळी कडे केलेले दुर्लक्ष सत्तेच्या परीघात किंवा परीघावर राहण्याच्या संकोचीत वृत्ती यामुळे टिकाकारांनी त्यांच्यावर आगपाखड केली.

संयुक्त महाराष्ट्राच्या प्रसंगी "पं.जवाहरलाल नेहरु व संयुक्त महाराष्ट्र या पर्यायापैकी पं. नेहरुंची निवड करीन" हे वादग्रस्त विधान करुन श्रेष्ठी निष्ठा व पक्षनिष्ठा जपण्याचा प्रयत्न करत असताना " तुम्हाला इतिहास बदलता येईल पण भुगोल बदलता येणार नाही " हे महाराष्ट्राच्या मातीशी इमान असलेले हे त्यांचे विधान भावी काळाती महाराष्ट्र एकीकरणाची नांदी होती.

टिकाकारांनी यशवंतरावांवर जी आगपाखड केली मात्र कधी टिकाकारांचा व्यक्तीदोष, स्वार्थमुलकता तर तात्कालीन बदलत्या राजकारण व प्रसंगाचे असलेले अल्पज्ञान दर्शवीते स्वातंत्र्यांच्या प्रातःकाळ यशवंतरावांनी स्वकर्तृत्वाचा मुत्सद्दीगिरीने वेगळे तेजस्वी प्रभावळ निर्माण केली यात अतिशयोक्ती खचितच नाही. टिकाकारांनी स्वातंत्र्यपुर्वकालीन भारतीय नेतृत्व व स्वातंत्र्योत्तर कालखंडातील नेतृत्वाची तुलना करतांना यशवंतरावांना स्वार्थी सत्ताकेंद्री तडजोडवादी अशी शेलकी विशेषणे लावतात परंतु बदलत्या राजकारण व सत्ताकारण व समाजकारण पाहता यशवंतरावांची ही भुमिकाही राजकिय लवचिकता व भविष्यकाळातील नेतृत्वांना दिगदर्शक होती. स्वातंत्र्यपुर्वकालीन नेतृत्वाच्या निस्वार्थीपणाशी यशवंतरावांची तुलना करुन त्यांच्या कर्तबगारीस दुरदृष्टीस राजकिय परिस्थीती भानास, मुत्सद्दीगिरीस आपण मर्यादित करत आहोत. या बाबत जाण टिकाकारणा बहुधा नसावी.

एकंदरीत यशवंतरावांच्या व्यक्तीमत्वातील प्रखर सेनानी, सावध राजकारणी सुसंस्कृत विचारवंत आधुनिक महाराष्ट्राचे शिल्पकार सामाजिक एकात्मेची तळमळ राजकिय सहिष्णुता व सौजन्यशिलता स्वच्छ चारित्र्य उत्तम प्रशासक ज्ञान कला क्रिडा क्षेत्राचा चाहता ग्रमीण संस्कृतीशी इमान व बदलत्या औद्योगिक विकासाची जाण असणारा सौम्यसाधी व विजिगीषु व्यक्तीमत्व सतत समृध्द महाराष्ट्रास आपल्ये वक्तृत्व व कर्तृत्वाच्या कक्षेत बांधुन ठेवील यात शंका नाही.

संदर्भ ग्रंथ सुची
१. चव्हाण यशवंतराव - कृष्णाकाठ
२. भा.ल. भोळे - यशवंतराव चव्हाण राजकारण आणि साहित्य
३. रा.तु. पाटील - यशवंतराव चव्हाण एककर्तबगार पण वादग्रस्त मुत्सद्दी
४. ना.धो महानोर- यशवंतराव चव्हाण
५. राष्ट्रवादी यशवंतराव चव्हाण जन्मशताब्दी विशेषांक मार्च २०१२
६. यशवंतराव चव्हाण अभिनंदन ग्रंथ नागपूर १९६१.